

STIELZ

augustus 1992

Het Leidse Slachthuiscomplex

Eerste lustrum STIEL

Gemaal 'De Vereeniging' beschermd

Hogewoerd 113 - 115

symbool van een winkelstraat uit het fin de siècle

Colofon

Stielz is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. 071-154470.

Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers; losse nummers f 3,75. Donaties kunt u storten op bankrekening 13.84.43.025 of girorekening 10.39.391

Redactie

Eric-Jan Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. 149114

Paul Kop, Groenestee 38, 2312 TM Leiden, tel. 125595

Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. 149863 of 275001

De redactie veropnitschuldigt zich voor het te laat verschijnen van deze Stielz

Inhoud

Deel Openbaar Slachthuis moet behouden blijven	3
Nieuw logo voor STIEL	8
Gemaal 'De Vereniging' na vijf jaar beschermd	9
Berichten	12
Hogewoerd 113 - 115: symbool van v/h een winkelstraat	13
Lustrumactiviteiten STIEL	15
Ontstaan en ondergang van de LBF	17

Adressen bestuursleden STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071-619659 (voorzitter)

Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. 071-154470 (secretaris)

Drs. M. Goedhart, Van der Heimstraat 26, 2582 RZ Den Haag (penningmeester)

E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. 071-769454 (tweede secretaris)

G. Ditz, Boerhaavelaan 162, 2334 EV Leiden, tel. 071-174553 (secretaris taakgroep selectie)

Dr. T. Dijs

Mr. D.A. Krantz

Omslag: Detail toegangshek Openbaar Slachthuis Leiden
Foto Paul Kop

Vergadering werkgroep

De volgende vergadering van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden vond plaats op **dinsdag 1 september 1992 in het Gemeentearchief, Boisotkade 2a te Leiden om 15.45 uur**. Iedereen was op deze vergadering van harte welkom. De agenda was als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Kort verslag en besluitenlijst vergadering 19-5-1992
4. Open monumentendag / Leidse UITdag (12 september 1992)
5. Stand van zaken bedreigde panden (De 'Vooruit', Parmentierpanden e.a.)
6. Viering lustrum STIEL
7. Wat verder ter tafel komt
8. Sluiting

H.D. Tjalsma
secretaris

Kort verslag en besluitenlijst vergadering Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden 19 - 5 - 1992

• Zoals bekend is STIEL bij de Raad van State in kroonberoep gegaan tegen het besluit van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland om de wijziging van het bestemmingsplan voor de Lammermarkt, hetgeen de sloop van de Parmentierpanden zou betekenen, goed te keuren.

G. S. hebben geweigerd aan de gemeente Leiden de zogenaamde "verklaring van geen bezwaar" (om te slopen) te verlenen. Tegen de weigering is weer door andere partijen (omwonenden van de Koets-O-Theek aan de Kruisstraat, gesteund door de gemeente en de projectontwikkelaar van de Lammermarkt) beroep ingesteld bij de Raad van State in een kort geding-achtige procedure. Op 24 april is hierover een zitting geweest van de Raad van State, met als uitkomst dat dit beroep is afgewezen. Met andere woorden: er mag voorlopig niet gesloopt worden, eerst moet de hele beroepsprocedure bij de Raad van State worden doorlopen. Daar wordt overigens nu wel haast mee gemaakt.

• Ter ere van de Open Monumentendag en UITdag op 12 september zal STIEL in de Pieterskerk van 11.00 uur tot 17.30 uur met een kraampje aanwezig zijn. Op een paneel zullen foto's getoond worden van stijlelementen van bekende Leidse fabrieksgebouwen. De mede door STIEL opgerichte Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL) houdt op 12 september open dag in de smederij aan de Oude Varkenmarkt. De organisatie van de Monumenten- en UITdag ligt in handen van G. Ditz, tel. 071-174553.

• Binnenkort vindt er contact plaats tussen de Gemeentelijke Monumentencommissie en het OCEL over het ontwikkelen van nieuwe criteria voor plaatsing van panden op de gemeentelijke monumentenlijst. Belangrijkste punt daarbij is dat de cultuurhistorische (historische, industrieel-archeologische en stedenbouwkundige) waarde van een pand gelijkwaardig gaat meetellen.

Slachthuiscomplex heeft monumentale waarde

Het voormalige Openbaar Slachthuis zal op afzienbare termijn leeg komen. Binnen de gemeente wordt nagedacht over een nieuwe bestemming van het terrein. Het is naar de mening van de Taakgroep selectie van STIEL echter ongewenst en ook onnodig om alle panden die er nu staan, af te breken. Vandaar het voorstel, enkele onderdelen van het complex op de Gemeentelijke Monumentenlijst te plaatsen.

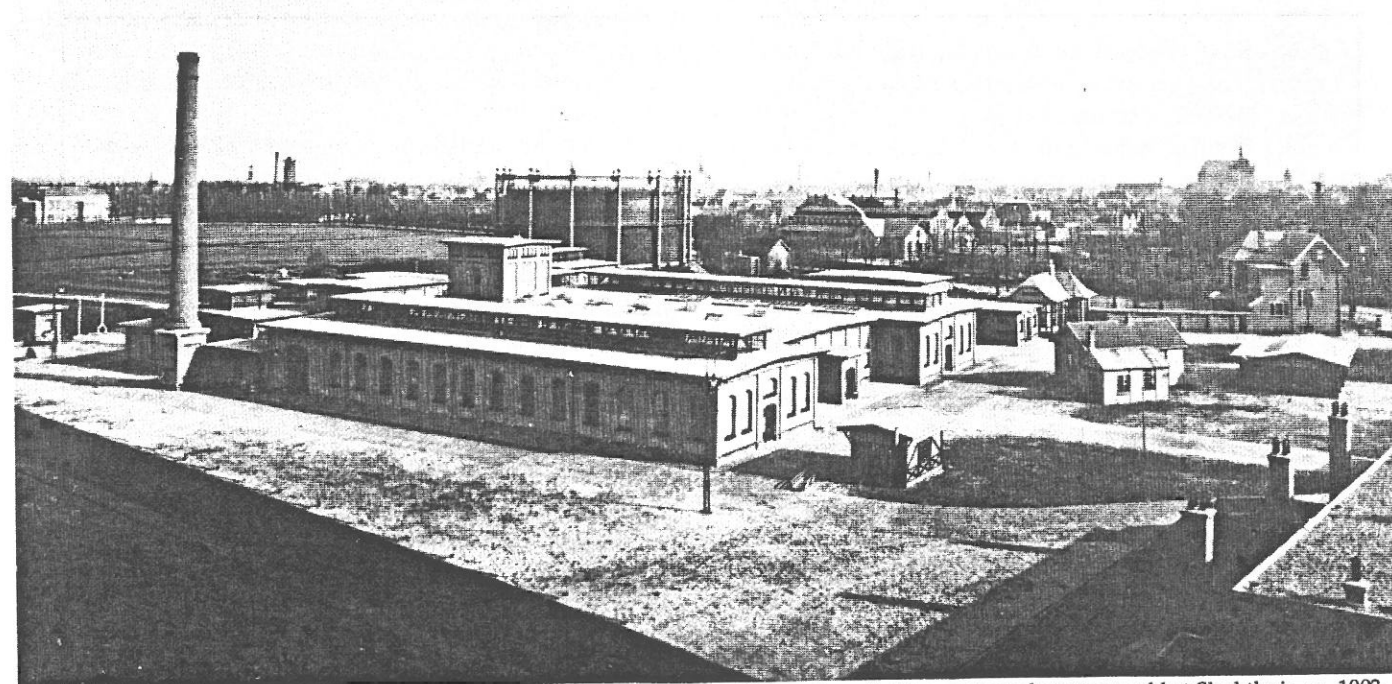
Het gaat om de voormalige directeurswoning, het administratiegebouw, het kantinegebouw, de hoofdtoegang en het terrein-afscheidingshek, de noodslachthal en het stalgebouw.

STIEL beseft dat een deel van het complex gesloopt zal worden, maar vindt wel dat de genoemde panden de herinnering aan het Slachthuis, vroeger een belangrijke gemeenschapsvoorziening en als zodanig een markant punt in de stad, levendig kunnen houden. Deze panden zouden geïntegreerd kunnen worden in de nieuwe bestemming voor het terrein.

Geschiedenis van het slagers-ambacht

Abattoirs zijn al bekend uit de oudheid. Het slagersambacht beleefde, net als de stad, in Nederland zijn periode van opbloei in de vroege middeleeuwen. De 'huisslacht' bleef op het platteland eeuwenlang zijn oude plaats handhaven. De stedelijke autoriteiten concentreerden echter, vanwege de hygiëne en het toezicht op de vlees-accijnzen, de verkoop van vlees op aangewezen plaatsen.

choorsteeg, in het bon Vleeshuis. In 1415 werd de vleeshal, een gemeentelijke dienst, verplaatst naar het 'grote stede huys', het stadhuis. In 1597 werd door Lieve de Key de gehele gevel aan de Breestraat vernieuwd. De grote vleeshal in het stadhuis op de Breestraat (het rechterdeel van het huidige stadhuis) werd aangewezen als vlees-verkoopplaats. (Na de grote noordelijke en oostelijke stadsuitbreidingen kon vanaf

Silhouet van Leiden, met op de voorgrond het Slachthuis, ca. 1903
Foto Gemeentearchief Leiden

De been- of vleeshouwers (runderslagers), de varkensslagers en de spekverkopers waren in afzonderlijke ambachtsbroedersschappen, later gilden, georganiseerd. (Hoewel de paardenslager tot op de dag van vandaag een aparte positie inneemt, is het onderscheid tussen vleeshouwers en spekslagers met de komst van de vleesdistributie tijdens de Eerste Wereldoorlog verdwenen.)

In Leiden stond de eerste vleeshal aan de noordoostelijke kant van de Breestraat, tussen Diefsteeg en Pieterskerk

1670 ook geslacht worden in de kleine vleeshal die aan het Havenplein heeft gestaan. Dit erfgoed is in 1857 afgebroken). De afvaldelen van de geslachte dieren, waaronder de ingewanden, werden verkocht in de penshal, gelegen aan de overkant van de Breestraat. Dat bleef zo tot 1853, toen de gemeente verkoop van vlees in eigen slagerswinkels toestond. Wel moesten er bepaalde regels betreffende afmetingen, lichtvoorziening en luchtverversing in acht worden genomen. De vleeskeu-

ring, opnieuw geregeld in 1812, bleef gehandhaafd. De afschaffing in 1865 van de gemeentelijke opcenten op de accijnzen en het liberale tij leidden in 1867 tot opheffing van de gemeentelijke vleeskeuring. De 'Dienst der vee- en vleeschkeuring' was van 1893 tot 1903 gevestigd in de vroegere accijns-huisjes, waar ook de inning van vleesaccijnzen plaatsvond, naast de Hooglandse Kerk.

De ontwikkelingen in de bacteriologische wetenschap en diergeneeskunde maakten eind 19e eeuw een betere controle van vlees mogelijk: de opkomst van de wetenschappelijke vleeskeuring. In Leiden gaat die gepaard met steeds meer klachten over de hygiënische omstandigheden. Het "Rapport omtrent den toestand der keuring van vee en vleesch in Nederland" van het Hoofdbestuur van de Maatschappij ter Bevordering der Veeartsenijkunde, dat in 1894 verschijnt, signaleert in Leiden veel misstanden en uitwassen op dit gebied. Maar dan is reeds op 1 oktober 1893 een 'inspecteur der vee- en vleeschkeuring' in dienst getreden. Dit is Dirk Aart de Jong, die voor 1893 het Leidse gemeentebestuur adviseerde.

Deze gemeentelijke maatregel vindt landelijk in 1922 zijn wettelijke beslag in de Vleeskeuringswet. Het vlees uit gemeenten rond Leiden hoeft dan niet meer getroffen te worden door een invoerverbod: Leiden, Wassenaar, Voor- schoten, Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Warmond en Alkemade vormen samen de vleeskeuringskring Lei- den, en na transport binnen deze gemeenten hoeft vlees niet opnieuw gekeurd te worden.

Geschiedenis van het Openbaar Slachthuis te Leiden

Inspecteur de Jong ijvert vanaf zijn aanstelling voor oprichting van een openbaar abattoir. In 1895 krijgt hij van de gemeenteraad opdracht de mogelijkheden van de bouw van een openbaar slachthuis in Leiden te onderzoeken. Twee jaar later bezoekt hij met de gemeente-architect H. Paul el f steden in Duitsland.

Daar bestaan slachthuizen al sinds de middeleeuwen. Sinds het tijdperk van de verlichting is er veel aandacht voor de hygiëne in de menselijke omgeving. Na de Franse Revolutie worden slachthuizen in grote en middelgrote steden in het keizerrijk dwingend voorgeschreven. Ook in Pruisen worden na 1868 de slagers wettelijk gedwongen om in abattoirs te slachten: dit leidt tot veel nieuwe, technologisch zeer moderne slachthuizen.

In zijn reisverslag toont De Jong zich bijzonder onder de indruk van de Duitse slachthuizen; hij beschouwt deze als voorbeelden voor het toekomstige Leidse abbatoir.

Als plaats voor het slachthuis acht hij een deel van het exercitieterrein aan de Rijnsburgersingel (tegenover molen De Valk) geschikt. Maar de Gemeenteraad vindt het schuttersveld als 'toegangspoort tot de stad' (vanuit het station) meer geschikt voor woningbouw. Besloten wordt het slachthuis op het raamland aan de Maresingel, tegenover de Gasfabriek, te bouwen. De nabijheid van de Gasfabriek wordt niet schadelijk geacht voor de kwaliteit van het vlees.

De officiële opening van het slachthuis vindt plaats op 27 april 1903; op 1 mei volgt de feitelijke ingebruikneming.

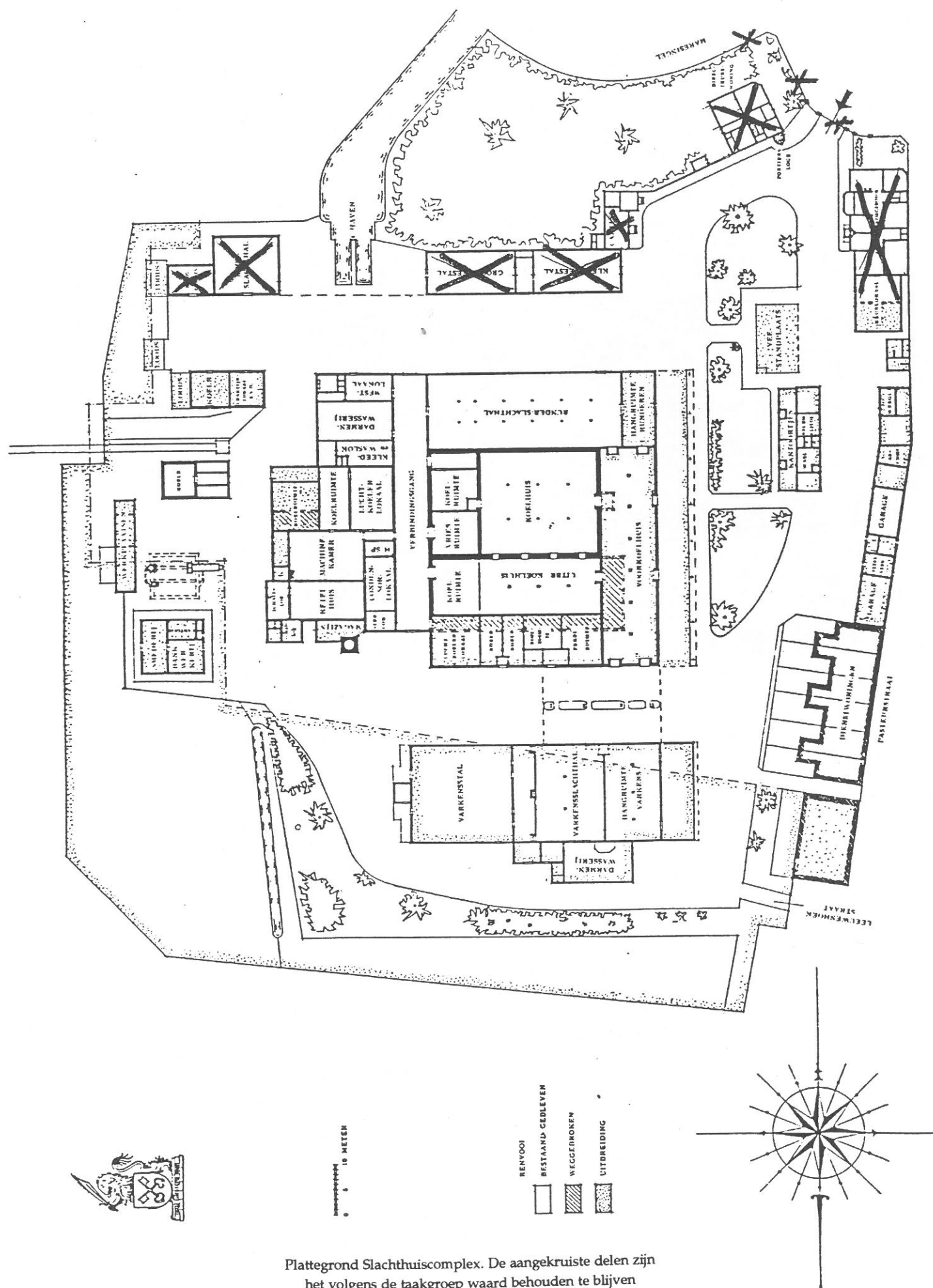
De stoomkoelmachine heeft overcapaciteit die wordt benut voor een ijsfabriek; deze levert neveninkomsten op door verkoop van ijs aan slagers voor hun koelcellen. Het buffet van de kantine wordt voor f 200,- per jaar verpacht aan de afdeling Leiden van de Volksbond, vereniging tegen drankmisbruik.

D.A. de Jong blijft inspecteur, maar wordt tevens de eerste directeur van het slachthuis. In het Gemeenteverslag van 1903 wordt de waarde van het vrij wonen in de directeurswoning gesteld op f 583,33. De Jongs wetenschappelijke kwaliteiten zijn onbetwist, maar zijn bedrijfsvoering komt onder zware kritiek te staan. Vanwege de toenemende verliezen van het slachthuis wordt een raadscommissie in het leven geroepen, die het exploitatie-tekort gaat onderzoeken en naar mogelijke verbeteringen kijkt. Het onderzoeksrapport - alhoewel niet vernietigend voor de zittende directeur - is in 1910 voor De Jong aanleiding zijn ontslag in te dienen; hij is dan al twee jaar als bui tengewoon hoogleraar in de "vergelijkende ziekte kunde" aan de Leidse Universiteit werkzaam. Hij wordt bij het slachthuis opgevolgd door zijn leerling en adjunct-directeur Willem Stuurman.

Diens zuinigheid en strikte controle van de financiële administratie halen het slachthuis in 1921 uit de verliezen. In de jaren dertig (1934 -1939) wordt het hoofdgebouw verbouwd; er komt een nieuwe varkensslachthal. De stoomkoelinrichting wordt in 1937 vervangen door een Raschig luchtkoeler (de oude stoomketels blijven tot 1953 in bedrijf). Het batig saldo van het slachthuis zal aanhouden tot de Tweede Wereldoorlog. De beide wereldoorlogen zijn, door de vleesdistributie, moeilijke periodes voor het slachthuis.

In 1942 wordt Stuurman opgevolgd door Keimpe Reitsma. Na de oorlog wordt de ijsfabriek van het slachthuis gesloten; doordat de slaggers zelf koelinstallaties gaan aanschaffen wordt de fabriek van het slachthuis overbodig. Na 1945 blijft het slachthuis kampen met verliezen, ondanks verscheidene maatregelen. In 1962 wordt de varkensslachthal geschikt gemaakt voor het slachten van export-kalveren, een nieuwe activiteit. Drie jaar later krijgt het slachthuis een EEG-erkenning.

In 1978 moet het slecht renderende bedrijf een zware tegenslag incasseren: artikel 8 van de Vleeskeuringswet van 1922 wordt in die zin gewijzigd, dat eenmaal gekeurd vlees dat tussen vleeskeuringskringen getransporteerd wordt, niet meer herkeurd hoeft te worden. Er wordt dus een landelijke keuring ingevoerd. Hiermee valt een belangrijke bron van inkomsten weg. In het hele land worden slachthuizen geprivatiseerd, en op 1 juli 1980 valt ook voor het Openbare Slachthuis van Leiden het doek. Tot die tijd woont de directeur in de directiewoning op het terrein en is ook het administratiegebouw als zodanig nog in gebruik. Het complex komt nu in handen van particuliere slachters (drie BV's: A. & L. Philip, de Leidse Vleescentrale en B. Bos). Later blijkt dat het slachthuis te groot is voor de huidige gebruikers. Op dit moment denken de drie bedrijven aan een kleiner abattoir elders, waarbij het terrein van het oude slachthuis voor andere doeleinden beschikbaar zal komen.

Plattegrond Slachthuiscomplex. De aangekruiste delen zijn
het volgens de taakgroep waard behouden te blijven

Bouwgeschiedenis

Het complex van het Leidse openbare slachthuis is ontworpen door - c.q. onder verantwoordelijkheid van gemeente-architect H. Paul. Het ontwerp zal zeker beïnvloed zijn door zijn onderzoeksreis - samen met inspecteur D.A. de Jong - naar een elftal steden in het Duitse keizerrijk (voornamelijk Pruisen). Later is zijn ontwerp aangepast en enigszins gewijzigd door de directeur der Gemeentewerken, G.H. de Vries Broekman. De bouw wordt in de periode 1901-1902 aanbesteed in zeven bestekken.

Kantinegebouw van het Slachthuis

Foto Paul Kop

Bestek I regelt het voorbereidende grondwerk, het heikwerk, de aanleg van een haventje voor de afvoer van mest en de brug over de Maresingel. Dit bestek wordt voor f 43.260,- uitgevoerd door Bruno Groenewegen uit Haarlem. Bestek II houdt in de bouw van het hoofdgebouw (waarin onder andere de runder- en varkensslachterij, het koelhuis en de ijsfabriek worden ondergebracht). De aannemers Thunissen & Kropman uit Nijmegen slepen deze order voor de laagste inschrijvingsom (f 135.875,-) binnen. Bestek III is de aanbesteding van de gegoten ijzeren ramen en kolommen; deze opdracht gaat voor f 5978,- naar Jacob Ensink te Hilversum. Bestek IV behandelt de voor deze aanvraag belangrijke delen van het slachthuis zoals het administratiegebouw, de directeurswoning en de terreinafscheiding (het hekwerk), alsmede de beamtewoningen ('dienstwoningen' op plattegrond). De aannemers Gebr. de Vries uit Oldeholtpa, Friesland, zullen deze onderdelen bouwen voor f 65.750,-. Bestek V behelst het maken van "eene biologische reinigingsinrichting met bijkomende werken" (waterzuivering), ook uitgevoerd door Thunissen en Kropman (f 14.975,-). In bestek VI wordt de aanleg van de water-, stoom- en elektriciteitsleidingen in het complex geregeld; voor de uitvoering zorgt J.A. Hendrix uit Amsterdam tegen betaling van f 7.900,-. Tenslotte wordt in bestek VII de inrichting beschreven:

"eenig meubilair en transport-gereedschappen" worden voor f 843,76 geleverd door H.A. Boekwijt te Leiden. De koelmachine werd geleverd door de firma Borsig uit Berlijn; het interieur van de slachterij door de Maschinenbau Aktiengesellschaft te Kassel.

Van het kantinegebouw en nog enkele andere gebouwen van klein formaat op het terrein zijn geen bestekken bewaard gebleven. Deze panden zijn, ook in 1903, allemaal in dezelfde stijl gebouwd: met vakwerkgeveltjes (die inmiddels gesloopt zijn; alleen op het kantinegebouw en de

weeg- en keurloods voor grootvee zitten ze nog). Op de plattegrond van bestek VI zijn deze gebouwen echter wel aangegeven. Ook op een foto die vlak voor of na de opening van het slachthuis in 1903 is genomen zijn deze kleine gebouwen te zien. Vermoedelijk zijn de wijzigingen aangebracht door de directeur gemeentewerken G.H. de Vries Broekman, of wellicht door diens opvolger G.L. Driessen.

Alle gebouwen van het slachthuis zijn tegen het einde van 1902 voltooid. Alleen de stoom-, ijs-, transport- en andere installaties zijn nog niet helemaal klaar.

Aan de hand van de aanbestedingen van openbare werken van de gemeente Leiden zijn

veel van de latere verbouwingen van het slachthuis aan te geven. Hier volgt een opsomming (de verbouwingen in eigen beheer zijn niet beschreven):

- 1917 bouw van een ijsbergplaats
- 1920 verbetering beamtewoningen
- 1922 hei- en betonfundering voor uitbreiding ijsfabriek
- 1925 gewapend betonnen vloer in runderslachthal, en hoog- en laagspanningsruimte in het gezellenlokaal
- 1930 plafondbekleding steriliseerlokaal en bouw brandvrije kelder in administratiegebouw
- 1931 uitbreidingswerken (niet nader aangeduid)
- 1934 paalfundering varkensslachthuis, vernieuwing bekappingen en bovenbouw varkensslachthuis
- 1936 wijziging darmen-wasserij en riolering
- 1937 sloop-, funderings- en betonwerken voor de uitbreiding en verbouwing van het hoofdgebouw
- 1951 verbouwing bestaande ijsfabriek tot twee koelruimtes en een ontvangstruimte; verbouwing wagenremise met rijwielloods tot schaft-, was-, en kleedlokaal met douches, en nader in te richten kantoorruimte; bouw van een smederij met bankwerkerij en opslagruimte
- 1952 bouw portiers-loge, maken nieuwe hekpijlers

- 1953 verbouwing kantine, ingang en hal van het administratiegebouw van het kantoor van de keurmeesters (opgeleverd 1954)
- 1959 vervangen slachthuisbrug door een duiker van gewapend beton (is later door te hoge aannemingsom in eigen beheer uitgevoerd). Waarschijnlijk is toen een deel van het hekwerk langs de Maresingel vervangen; het huidige hekwerk is in elk geval niet het oorspronkelijke.

Hergebruik

De voormalige directeurswoning en het administratiegebouw zouden op eenvoudige wijze geschikt gemaakt kunnen worden als woonhuis, of kunnen worden verbouwd tot appartementen. De later aan de directeurswoning aangebouwde portiersloge, die de architectuur verstoort, kan weer worden verwijderd.

Het kantinegebouw zou als dagwinkel, bloemenkiosk of horeca-voorziening gebruikt kunnen worden.

De noodslachthal met berging en het stalgebouw zouden goed te gebruiken zijn als bedrijfsruimte, discotheek, verenigingsgebouw of als gemeenschapsvoorziening van een verzorgingshuis. Ook als opslagplaats zijn deze gebouwen goed te benutten. Het stalgebouw heeft een goede diepte om, als er deuren in de achtergevel worden gemaakt, in garageboxen te worden opgedeeld. Een mogelijke andere bestemming is museum-opslagruimte, caravan-berging of botenloods. Het nog aanwezige haventje zou weer bruikbaar worden als er een vaarverbinding met de singel werd gemaakt op de plaats van de huidige duiker; er zou dan een ophaalbrug moeten komen.

Het ingangshek zou als hoofdtoegang tot bijvoorbeeld een woonwijk gespaard moeten worden, zoals ook bij de voormalige Stadsreiniging aan de Noorderstraat is gebeurd.

Ook het overige hekwerk zou gehandhaafd - en eventueel verplaatst - moeten worden.

Verscheidene gebouwen zouden verder kunnen worden ingericht en gebruikt als praktijkruimten voor artsen en paramedici, of voor gemeentelijke diensten. Het geheel kan betrokken worden bij een eventueel nieuw te bouwen verzorgingshuis; er zouden dan een aantal (semi-)openbare gedeelten en ruimtes kunnen komen.

Waardering

Architectonisch van waarde zijn met name de directeurswoning, het kantinegebouw en het administratiegebouw. De ensemblewaarde is hoog; het complex vormt één geheel van grote stedenbouwkundige betekenis. Educatieve waarde hebben enkele panden die zijn opgetrokken in een utiliteitsbouw die tegenwoordig niet meer voorkomt.

De historische waarde van het complex is groot. Het slachthuis was één van de grote stedelijke voorzieningen, en als zodanig onderdeel van de infrastructuur. De vleesvoorziening was belangrijk voor de stedelijke bevolking. Elders in de stad - de accijnshuisjes bij de Hooglandse Kerk - was die infrastructuur ook zichtbaar.

Nu het slachten geheel uit de stad dreigt te verdwijnen, is de herinneringswaarde van het complex van belang.

Taakgroep selectie van STIEL

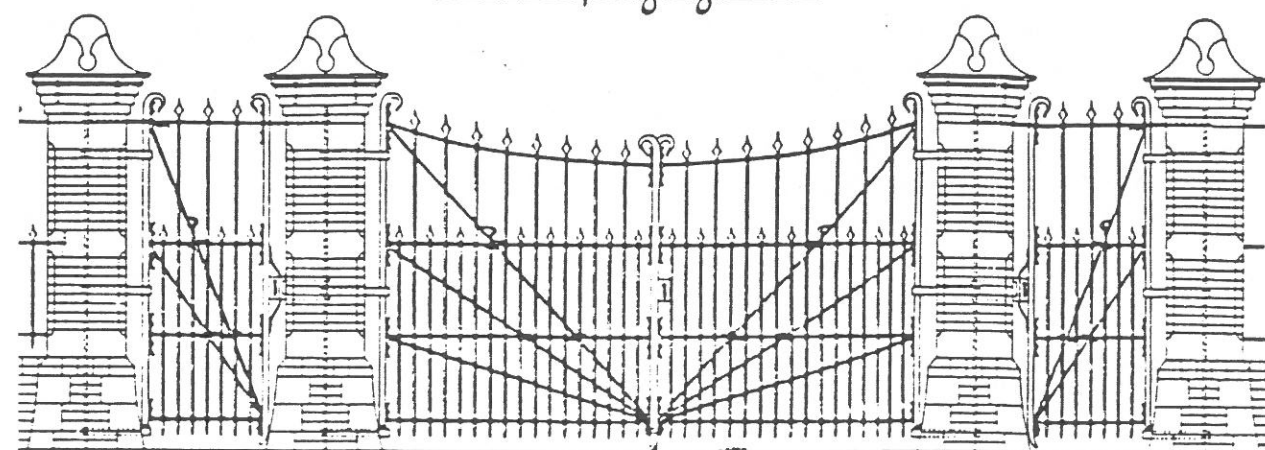
Literatuur

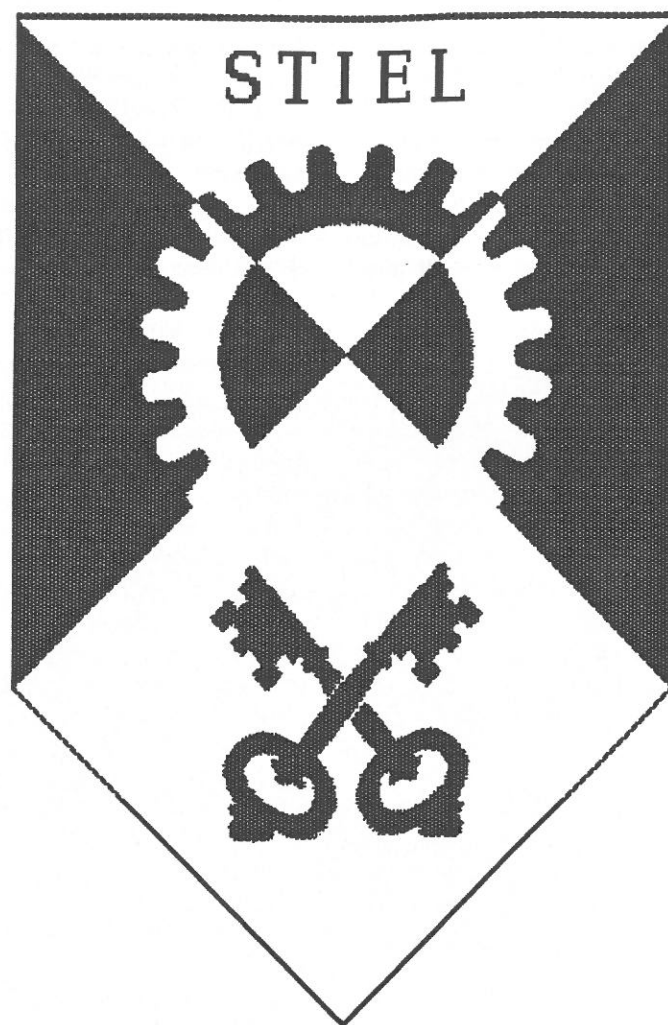
Schneider, J.W., *Slachten en keuren. Schets van de vleesvoorziening der stad Leiden van de middeleeuwen tot de huidige tijd*. Leiden, 1953.

Openbaar Slachthuis te Leiden.

Terreinafsluitingen, riolering en situatie

Hoofdingang.

STICHTING
INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN

Nieuw logo voor STIEL

STIEL heeft een nieuw logo. Vanaf 1987 heeft op het briefpapier van STIEL de foto van Reinoud van Gulick van het in de 19e eeuw gebouwde kantoor en fabriek van Tieleman en Dros aan de Uiterstegracht die functie vervuld. Als een in één oogopslag herkenbaar beeldmerk van STIEL is die foto misschien wat minder geschikt en verder dan het briefhoofd heeft dit oude logo het dan ook niet gebracht.

Het lustrum van STIEL vormt een goede aanleiding om een logo te kiezen dat niet alleen op het briefpapier, maar in de toekomst ook op ander drukwerk van STIEL, zoals affiches en folders, kan worden gebruikt.

Het nieuwe ontwerp heeft op die wijze al eens dienst gedaan. Op zaterdagmiddag 7 juli 1990 is nl. in de stormende regen een bijna twee meter hoog monumentenschild aan wethouder van Rij aangeboden als symbolische bescherming voor het bedreigde Parmentiercomplex. Dat schild is vrijwel identiek aan wat nu het nieuwe logo van STIEL is. Het grote symbolische schild van Parmentier was afgeleid van het kleine rood-witte schildje met de sleutels

van het Leidse wapen, dat officieel prijkt op de gevel van de gemeentelijke monumenten.

Uit het logo blijkt dus dat een belangrijke activiteit van STIEL is om zoveel mogelijk een schild te bieden aan monumenten van bedrijf en techniek. De sleutels geven aan dat Leiden onze vestigingsplaats is. Natuurlijk heeft STIEL ook aandacht voor andere aspecten van het industriële erfgoed en voor andere plaatsen in Rijnland, maar een logo heeft zo z'n eigen logica en beperkingen. Het monumentenschild voor Parmentier en het logo zijn ontworpen door Els Reiniers die ook het omslag maakte voor "Leids Fabrikaat", het in 1990 door STIEL geproduceerde boek.

Zoals gezegd zal het logo niet alleen op het briefpapier maar ook op ander drukwerk worden toegepast. Als er sprake kan zijn van kleur zal dat steeds zoveel mogelijk blauw zijn. Met andere woorden: een bescheiden begin van een huisstijl waarbij wat meer eenheid wordt nagestreefd in de manier waarop STIEL in woord en beeld naar buiten treedt.

Henk Budel
voorzitter

Gemaal 'De Vereeniging' na vijf jaar beschermd

Op een tiental meters afstand denderen om de haverklap met donderend geraas treinen voorbij en alleen in een flits vanuit de trein is het gebouwtje met het opschrift 'De Vereeniging' te zien. Veel reizigers zullen het pandje langs het baanvak Leiden-Den Haag weleens hebben gezien vanuit hun coupé: een op het eerste gezicht onooftelijk gebouwtje, beklodderd met graffiti, rijp voor de sloop. Maar schijn bedriegt.

Bij nadere beschouwing blijkt dit pandje een belangrijk plaatselijk industrieel monument. In het gebouwtje langs het Oude Veenpad op de grens van Voorschoten en Leidschendam bevindt zich een gemaal dat sinds 1877 de waterhuishouding van de vier omliggende polders regelt. Het behoud van dit monument is een van de eerste successen van STIEL.

In april 1987 vraagt Wiel - de werkgroep waaruit STIEL is ontstaan - de gemeentelijke monumentencommissie van Voorschoten het gebouw van poldergemaal 'De Vereeniging' plus de inventaris op de plaatselijke monumentenlijst te zetten. Het verzoek wordt ondersteund door een lijvig rapport, waarin de werkgroep haar argumenten op een rijtje zet.

Niet alleen de architectonische waarde van het pand is belangrijk, maar ook de machines daarin, zo schrijft Wiel. In het pand staan onder meer een nog in goede staat verkerend dieselgemaal en een houten scheprad. Een korte geschiedenis van 'De Vereeniging' compleetert het rapport.

Op 8 september 1987 besluiten B en W van Voorschoten het complex op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.

Nog in datzelfde jaar komt met steun van het inmiddels opgerichte STIEL een

'Belangengroep Gemaal De Vereeniging' van de grond. Deze in Leidschendam gevestigde instelling houdt zich in de volgende jaren bezig met het lot van het gemaal. Na lang en moeizaam onderhandelen besloot het plaatselijke polderbestuur dit jaar het complex op te knappen en het daarna over te dragen aan de belangengroep.

Deze zal als stichting het complex gaan beheren. Bij de viering van haar eerste lustrum beschouwt STIEL de redding van 'De Vereeniging' als een belangrijk succes, waar zij vijf jaar geleden de basis voor heeft gelegd.

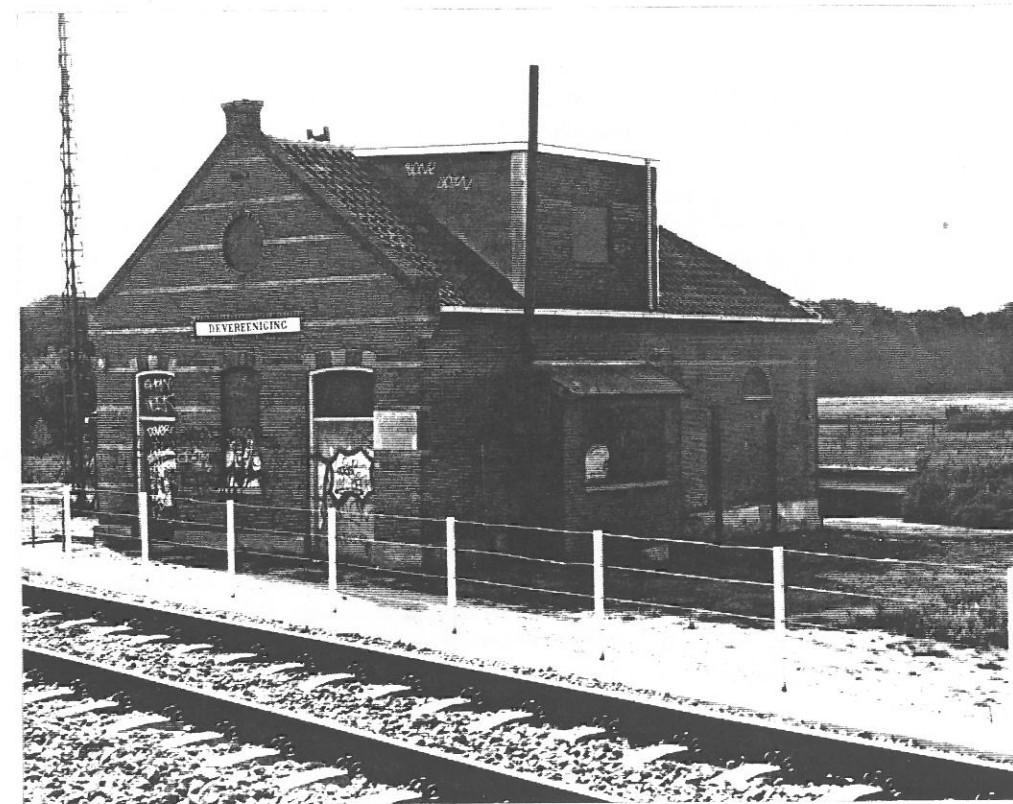
Stoom

Tot de uitvinding van de stoommachine wordt voor polderbemaling gebruik gemaakt van windkracht. In 1877 besluiten de besturen van de vier polders Duivenvoorde, de Fluit, Ter Horst en de Veenzijdse polder om hun windmolens 'in vereeniging' te vervangen door een gemaal: 'De Vereeniging.'

Een hardstenen plaat, rechts naast de dubbele deuren aan de voorkant van het gebouw, herinnert aan het leggen van de eerste steen door drie adellijke dames. Dat gebeurt op 23 augustus 1877, waarna het gemaal in januari van het volgende jaar in werking wordt gesteld. De installatie regelt het waterpeil van een 900 hectare groot polderlandschap, grotendeels bestaand uit weiland en bos.

Een stoommachine drijft een groot scheprad aan, dat tot in de jaren twintig van deze eeuw in bedrijf is. De machine wordt gestookt met steenkool, die één keer per jaar over de Dobbewatering wordt aangevoerd. Daarna wordt het in manden over de spoordijk gedragen.

Over de stoommachine is verder niets bekend. Het gevaarte wordt gesloopt in de jaren twintig om plaats te maken voor een dieselmotor. Alleen het scheprad met het aandrijf wiel met houten tanden blijft behouden, omdat de nieuwe diesel-gasmotor daarop wordt aangesloten.

Gemaal 'De Vereeniging' gezien vanuit de stoptrein Leiden - Den Haag

Foto Niek Bavelaar

De in 1922 geïnstalleerde installatie bestaat uit een scheepsmotor van het merk Brons, gecombineerd met een 'Schmierpumpe Deutz Bauart Friedman nr. 383', zoals een ijzeren plaatje op de installatie meldt. Door een foute berekening blijft het echter tobben met de raderen waarover de drijfriem loopt. In 1926 besluit het polderbestuur dan ook een nieuwe installatie te kopen, die naast de miskoop wordt gezet. De

keer per week poolshoogte nemen.

"Mijn voornaamste taak is nu nog vuil uit het krooshek halen, maar ik kom uit t zorg voor het gebouw en de installatie vaker kijken dan nodig is," vertelt hij. "Het gemaal is een goed ding waar je van opaan kunt, maar omdat het zo weinig tijd van me eist voel ik me wel eens een beetje overbodig."

Bij de installatie van het elektrische gemaal behield de

Foto Niek Bavelaar

keus valt opnieuw op een scheepsmotor, ditmaal een dieselmotor van Werkspoor uit Amsterdam. Tot 1978 werkt deze prima maar dan blijkt de atmosfeer in de drukvaten het zwakke punt van de installatie. De drukvaten zijn nodig om zonder gebruik van electriciteit het vliegwiel op gang te krijgen. Omdat er inmiddels nieuwe elektrische installaties voor bemaling zijn wordt niet gezocht naar een oplossing van het probleem. Het polderbestuur laat een elektrische motor installeren in het schepradhuys. De oude dieselmotor blijft staan in de machinekamer, naast de Bronsmotor die al die jaren als noodvoorziening is blijven staan. Tot op de dag van vandaag onderhoudt de machinist beide machines, die nog in prima staat verkeren.

Van Bohemen

Sinds 1965 bedient machinist L.C. (Leo) van Bohemen het gemaal. Daarnaast is Van Bohemen loonwerker in de landbouw. Hij woont al zijn hele leven aan de Noordheylaan in Leidschendam, waar hij vanuit zijn woning in de verte het gebouwtje van 'De Vereeniging' kan zien liggen. Hoewel zijn taak sinds de installatie van het elektrische gemaal beperkt is, komt hij toch nog een paar

machinist zijn salaris, "maar ik heb sindsdien nooit meer opslag van mijn traktement gekregen." Van Bohemen solliciteerde in 1965 naar de baan, omdat het hem "een mooie tijdsvulling" leek. "Met nat weer had ik ni ks te doen op het land en als zelfstandige kreeg ik zo toch bepaalde sociale voorzieningen. In de polder bleef je ook een beetje zelfstandig, als je maar zorgde dat het land droog was." Het polderbestuur eiste wel dat het werk aan het gemaal altijd prioriteit boven Van Bohemen's andere werk zou krijgen. "Als ik de machine 's ochtends aanzette, mocht ik pas weer weg als ik 'm uitzette. En dat ding maalde de hele dag." Het werk was nieuw voor Van Bohemen: "Ik ben er niet voor opgeleid en aanvankelijk was ik een beetje onwennig met de machine. Van mijn voorganger heb ik geleerd waar je bij dit werk allemaal op moet letten. Het belangrijkste is altijd om het weer in de gaten te houden. Als er een onweersbui is geweest kijk ik thuis in de sloot, dan weet ik of ik wel of niet moet gaan malen. In de droge tijd is dat na een bui niet altijd nodig." Officieel moet de machinist de instructies van zijn bestuur opvolgen, ook al wordt Van Bohemen soms gebeld door

klagende landbouwers. "Boeren die heel laag land hebben bellen soms, want met een beetje natte tijd hebben ze al een overstroming. Vaak zitten ze op erg drassig land, dus dan hebben ze ook recht om te klagen. Maar ik moet luisteren naar het bestuur."

De polders worden de laatste jaren bestuurd door het Waterschap van de Veen- en Geestlanden, daarvoor door het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Vooruitgang

Het buitenwater (boezemwater) ligt met 65 N.A.P. niet veel hoger dan het polderwater. Van Bohemen: "Dit is geen diepe polder. Voor het malen maakt het wel verschil of het een zomerdag of een winterdag is. In de winter wil het bestuur het water tot op de bagger weggemalen hebben en in de zomer hebben ze liever dat er wat water in de sloten staat. Dan hebben de beesten op het land altijd wat te drinken. In een erg droge tijd laat het bestuur zelfs water de polder inlopen via duikers. Dan zet ik de machine natuurlijk uit."

Over twee jaar hoopt de 63-jarige machinist met pensioen te gaan, "maar ik mag er op vertrouwen dat ik hier nog kan komen als ik 65 ben," verklaart hij. "Het mooie aan het gemaal is dat je er de tijd uit kan lezen, de geschiedenis van de menselijke vooruitgang."

"In deze tijd denk je daarbij alleen nog maar aan computers, maar het gemaal hier is een tastbaar bewijs van de vooruitgang. Iemand die in 2085 nog eens wil weten wat in 1926 modern was, die kan dat hier zien."

Bouwkundige beschrijving

Bouwkundig is het gemaal in goede staat. Het ligt in een oud duinwallandschap, op een stevige ondergrond van zand. Oorspronkelijk waren aan het gebouwtje drie delen te onderscheiden: het schepradhuys aan de linkerzijgevel, gebouwd boven een tochtsloot; een machinekamer en, achter de dubbele deur in de voorgevel, een kolenopslagplaats. In 1926 vond de enige ingrijpende verbouwing plaats. Om de nieuwe installatie te

kunnen plaatsen werd de wand tussen machinekamer en kolenopslagplaats grotendeels weggebroken, waardoor er één vertrek ontstond. De zoldering van de kolenberging werd doorgebroken tot een opgemetselde koekoek en de zijgevel werd op de begane grond een meter uitgebouwd.

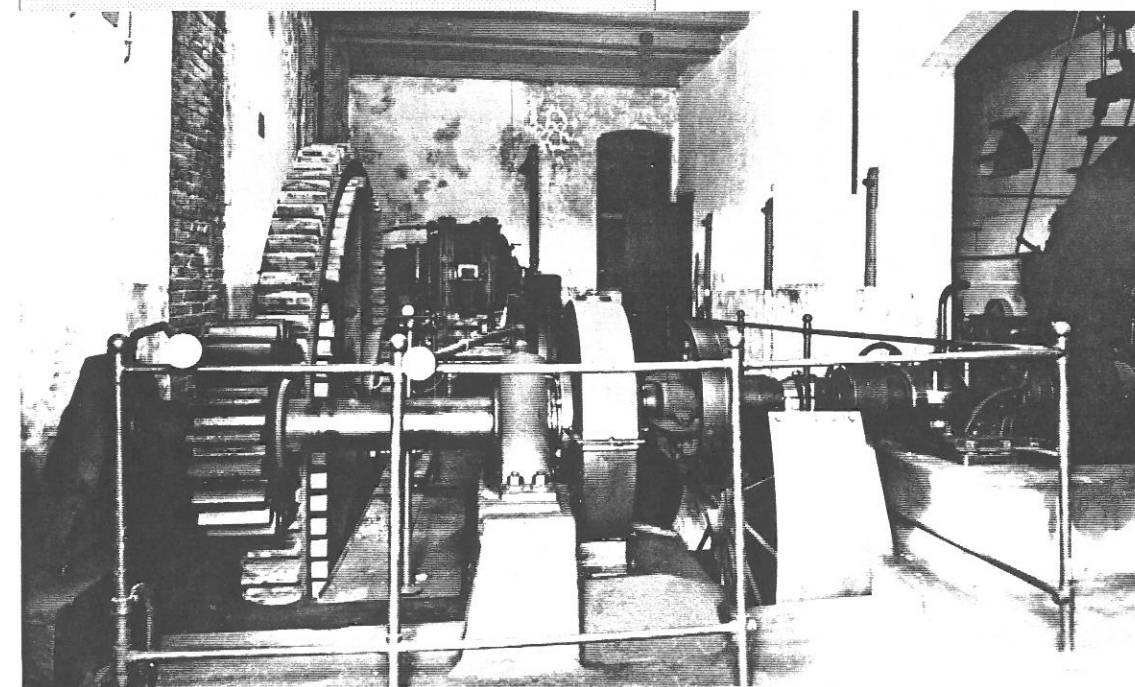
Het gebouwtje heeft elementen van 19e eeuwse boerde-rijen, zoals de gietijzeren stalraampjes, het roostervenster hoog in de gevel en de planken deuren. Toch is het een duidelijk voorbeeld van utiliteitsarchitectuur uit de vorige eeuw, een gebouw met een publieke functie. Dit blijkt ook uit de drie zware accenten in de geveltop aan de voorzijde en de brede rollaag tussen de verbredingen ter hoogte van de dakgoot en de schoorsteen. Vanaf de hardstenen vensterbank tot in de top van de gevel lopen gele banden. Een rand van schuin ingestoken rode en gele steentjes sluit in de zijgevels aan op de verbredingen aan de voorzijde.

De enige ramen in voor- en achtergevel zijn van gietijzer en hebben een aardige vlakverdeling met andreaskruisen aan de bovenzijde. Dit motief keert terug in het bovenlicht van de dubbele deur aan de voorzijde.

Schuin tegenover het gemaal, aan de overzijde van het fietspad, ligt een pandje dat vroeger de 'ambtswoning' van de machinist was, een huisje met een wit uitgesneden daklijst. Naast het gemaal staat nog een seinmast; de machinist is ook 'hoofdseinwachter' die bij een gevaarlijke hoogwaterstand geacht wordt een vlag en een lamp te hijsen. De mast is al tientallen jaren niet meer gebruikt, maar verkeert nog in redelijke staat.

Om het afgelegen gebouwtje te beschermen tegen weersinvloeden en vandalisme zijn de 19e eeuwse gietijzeren ramen aan de buitenzijde met zware platen afgedekt. De ramen van de uitbreiding zijn uit de kozijnen gehaald en opgeslagen. Het dak is bedekt met rode, verbeterde Hollandse dakpannen, die extra beschermen tegen regeninslag. Enige maanden geleden heeft het waterschap nieuwe kunststoffen dakgoten laten aanbrengen. Een aangebouwde houten schuur is kort geleden afgebroken, om het gevaar van vandalisme en brandstichting tegen te gaan. Recentelijk werd ook graffiti van het gebouw verwijderd. Helaas hebben inmiddels nieuwe klodderaars weer toegeslagen.

Eric-Jan Weterings

Interieur van 'De Vereeniging'. Linksvoor het houten tandrad. Op de achtergrond de Bronsmotor, die slechts enkele jaren dienst deed.

Foto Niek Bavelaar

Berichten

Restauratie de Heesterboom

De restauratie van houtzaagmolen de Heesterboom aan de Haagweg in Leiden vordert volgens plan. De wieken en de romp zijn inmiddels hersteld. Na de bouwvakvakantie begint de afbraak en herbouw van de loodsen die aan de onderzijde tegen de molen zijn aangebouwd.

De restauratie van de in 1804 gebouwde houten, achtkantige bovenkruier van het type stellingmolen begon eind vorig jaar. De Heesterboom was tot die tijd nog af en toe in gebruik, maar een aantal onderdelen was dringend aan een grote opknappbeurt toe. In het afgelopen half jaar werd het 'gaande werk' - alles wat draait als de molen werkt - onder handen genomen, waaronder de bovenas, het wiekenkruis met bovenwiel en de koningspil. De balie boven het dak van de loodsen werd helemaal vernieuwd en het rietdek gedeeltelijk opgeknapt. De balie is nodig om bij het kruiwerk en de wieken te kunnen komen. Na de bouwvak worden eerst de loodsen onder de molen afgebroken, waarna de fundering daaronder wordt opgeknapt. Deze fundering bestaat uit ondergrondse heipalen waarop 'poeren' staan: ongeveer anderhalve meter hoge, vierkante, naar boven taps toelopende steunen van gemetseld baksteen. Het vertrek dat daardoor ontstaat onder de zaagvloer van de molen is nodig om de zaagramen de ruimte te geven. Zaagsel en ander produktieafval als houtschors wordt in deze ruimte opgevangen en bewaard. Waarschijnlijk is de restauratie volgens plan gereed aan het eind van het jaar, zo verwacht een woordvoerder van de stichting die eigenaar is van de Heesterboom. Begin volgend jaar kan dan het publiek de molen weer in bedrijf zien. Net als voor de restauratie zal een groep vrijwilligers iedere zaterdag hout zagen in d'Heesterboom. Voor een deel worden commerciële opdrachten van houtzagerij Noordman uitgevoerd. De molen staat op het terrein van houthandel Noordman, tot vorig jaar de eigenaar van de molen. De opbrengst van deze opdrachten is bestemd voor het onderhoud.

De restauratie van de Heesterboom gaat f 720.000,- kosten. Dat geld komt voor het grootste deel van de rijksoverheid; ook de provincie Zuid-Holland, de gemeente Leiden en houthandel Noordman dragen bij in de kosten. Eigenaar van de molen is de 'Stichting Houtzaagmolen de Heesterboom'. Daarin zijn vertegenwoordigd gemeente en provincie, voormalig eigenaar Noordman, de vrijwillige molenaars en STIEL.

Opstellen in rijen van drie

STIEL zoekt vrijwilligers die op de Leidse UIT-markt, zaterdag 12 september in de Pieterskerk, enige tijd de stand willen bemannen (m/v). Belangstellenden kunnen contact opnemen met Ron Roetman (tel. 071-144819).

Erfgoed in de publiciteit

In mei en juni zijn er nieuwe afleveringen verschenen van *Industria*, het nieuwsbulletin van de stichting Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN). Zoals inmiddels bekend vooral gevuld met berichten over tentoonstellingen, nieuws uit de afzonderlijke provincies en aangesloten organisaties en een signalering van nieuw verschenen literatuur.

Vooraf van belang in het juninumnummer is de oprichting van de stichting Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE). Het projectbureau is een uitvloeisel van de nota "De kunst van het vernietigen" van minister d'Ancona van WVC uit december 1991. Het industrieel erfgoed krijgt daarin als cultuurhistorische pijler de komende jaren meer aandacht. Het PIE zal in nauwe samenwerking met de particuliere sector en de overheden initiatieven ontwikkelen op het terrein van behoud, herbestemming, rehabilitatie, educatie, informatie, toerisme en recreatie in relatie tot industrieel erfgoed. In het najaar van 1992 zal daartoe door het PIE-bestuur een beleidsplan worden vastgesteld, geïnspireerd door het standpunt van de minister van WVC: "Om de huidige en toekomstige generaties inzicht te geven in de diversiteit en de ontwikkeling van het Nederlandse industriële verleden, is er behoefte aan een netwerk van getuigenissen, dat evenwichtig is samengesteld en dat representatief is voor de industriële ontwikkeling van Nederland als geheel". Het adres van het PIE: Projectbureau Industrieel Erfgoed, Postbus 948, 3700 AX Zeist.

Van *Erfgoed van Industrie en Techniek* verscheen in juni het tweede nummer. Wederom een fraai vormgegeven exemplaar met artikelen over o.a. de Westlandsche Stoomtramweg-Maatschappij en over de gietijzeren grachtenpaal in Amsterdam. De artikelen bevatten een notenapparaat en literatuurverwijzing.

Abonnementenopgave *Industria*: door overmaking van f 25,- voor de jaargang 1992 op Postbankrekening nr. 132802 t.n.v. Stichting FIEN, *Industria*, Oosteinde 13, 7772 CA Hardenberg. Eerder in 1992 verschenen afleveringen worden aan nieuwe abonneestoegezonden.

Abonnementen op *Erfgoed van Industrie en Techniek* (f 32,50 per jaar) zijn, evenals losse nummers à f 15,- per stuk, te verkrijgen bij de abonnementenadministratie: ir. C.H. van Eldik, Brilduikerhof 12, 2623 NT Delft, giro nr. 1753502 t.n.v. Stichting Erfgoed te Delft.

Verhuizing secretariaat STIEL

Door verhuizing van de secretaris van STIEL gaat het adres van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden veranderen. Met ingang van 1 september 1992 is het nieuwe secretariaatsadres:

Marelaan 55
2341 LC Oegstgeest
Tel. 071-154470

Hogewoerd 113-115 symbool van een 19e eeuwse winkelstraat.

Het pand Hogewoerd 113-115 is een fraai voorbeeld van een winkel-woonhuis uit de periode rond de eeuwwisseling. De twee losstaande gietijzeren kolommen naast de ingang zijn zeldzaam voor Leiden. Maar behalve in bouwkundig opzicht is het ook voor de sociaal-economische geschiedenis van Leiden van belang omdat het de opkomst en neergang van de Hogewoerd als mondaine winkelstraat symboliseert. Het markeert bovendien een fase in de groei van de bekende Leidse meubelfirma Hasselman & Pander, later verhuist naar de Breestraat. Bovendien was in dit pand gedurende twee generaties kruidenier Matze gevestigd, voor menig Leidenaar een begrip. Bij elkaar voldoende redenen voor de Taakgroep selectie van STIEL om het pand voor te dragen als gemeentelijk monument.

De Hogewoerd is een van de oudere winkelstraten van Leiden. Vanaf het midden van de 19e eeuw vestigden zich hier veel kooplieden, handelaars en winkeliers. Het was een belangrijke invalsweg en een straat met een vrij hoog sociaal aanzien. Later - na de eeuwwisseling - nam het belang van 'nieuwe' winkelstraten, zoals de Haarlemmerstraat en de Breestraat toe. Dit ging ten koste van de Hogewoerd als winkelstraat.

Het winkel-woonhuis Hogewoerd 113/115 illustreert deze ontwikkelingen. Gedurende de 19e eeuw een klein woonhuis tussen winkels en werkplaatsen, moet het aan het eind van die eeuw plaats maken voor een grote en moderne meubelwinkel. Na 10 jaar verandert de functie

Het winkel - woonhuis

Hogewoerd 113 was al vanaf 1846 een winkel-woonhuis, het huis nr. 115 tot 1895 alleen een (klein) woonhuis, op de zuidwesthoek van de Hogewoerd en de Kraaijerstraat. In 1895 werd het samen met de belendende percelen, Hogewoerd 113 en Kraaijerstraat 11 afgebroken om plaats te maken voor een riant winkel-woonpand. Het pand is gebouwd in opdracht van de firma Hasselman & Pander. De begane grond van nr. 115 diende als toonzaal en kantoor van de firma Hasselman & Pander, de bovenetages, huisnummer 113, werden verhuurd. De eigenaar - eerst Johan, later zijn zoon Dirk Pander - woonde al langer in het pand ernaast (Hogewoerd 111).

Foto Paul Kop

van het pand: alleen het kantoor van de meubelwinkelier blijft hier gevestigd. Het 'meubelmagazijn' zelf verhuist naar de Breestraat, de in die tijd belangrijkste winkelstraat van Leiden. Na 13 jaar wordt het pand gebruikt voor een kleine paraplu-fabriek, om weer 15 jaar later een 'deftige' kruidenierswinkel te huisvesten. Alhoewel deze intussen ook verdwenen is, bleef het pand tot op de dag van vandaag zijn winkelfunctie behouden (levensmiddelen).

In 1920 wordt de winkel overgenomen door F.A. Spiekerman en enige medefirmanten. Spiekerman is winkelier in paraplu's op de Haarlemmerstraat 124. (Deze winkel is onlangs betrokken door een vestiging van het kledingconcern 'Salty Dog'.) Waarschijnlijk werd het parapluwerkplaatsje in de winkel op de Haarlemmerstraat te klein. Spiekerman vestigt op de Hogewoerd 115 een paraplu-fabriekje, 'Pluvius'.

In 1933 wordt in het achterste stuk van Hogewoerd 115 een werkplaats omgebouwd tot garage. Twee jaar later is de fabriek verdwenen en opgevolgd door kruidenier Matze die daar tot ca. 1979 zijn nering zal drijven. Na zeer korte tijd het kantoor van een aannemer te hebben geherbergd, wordt het pand tegenwoordig gebruikt als supermarkt.

De firma Hasselman & Pander (ca. 1846-1985)

Hendrik Pander & Aaltje Schreur vertrokken op 2 maart 1847 met hun kinderen Dirk en Leentje vanuit Blokzijl in Overijssel naar Leiden, waar zij op de Botermarkt gaan wonen. Hun oudere dochter Jantje was gehuwd met Herman Hasselman, eveneens afkomstig uit Blokzijl. Zij waren reeds eerder, op 1 januari 1843, naar Leiden verhuisd. Zowel Hendrik Pander als zoon Dirk en schoonzoon Herman Hasselman waren schippers die matten, in de wintermaanden door Overijsselse vissers gemaakt, naar Holland en Zeeland vervoerden om te verkopen. Als re-tourlading werd meestal aardappels meegenomen. Ook Klaas Pander was een mattenschipper uit Blokzijl en zeer waarschijnlijk familie van Hendrik. Hij is de vader van Hendrik Pander, de oprichter van de bekende meubelfabriek in Den Haag. In die tijds geen sprake van een economische band tussen de Leidse en Haagse Panders. Pas in de vijftiger jaren van deze eeuw zal door een fusie een verbinding worden gelegd tussen de naamgenoten uit Leiden en Den Haag. In 1846 koopt Herman Hasselman van Adrien Tieleman de panden Hogewoerd 113 en Kraaierstraat 11 (direct om de hoek). Hij gaat met zijn familie in het huis aan de Hogewoerd wonen, waarschijnlijk boven zijn winkel in vloerkleden. Vijf jaar later koopt Dirk Pander (vader Hendrik blijft op de Botermarkt wonen) Hogewoerd 13. Hij drijft daar een winkeltje in matten, later worden er ook vloerkleden in het assortiment opgenomen. In 1858 draagt Hasselman zowel Kraaierstraat 11 als Hogewoerd 113 aan Dirk Pander over. Pander verkoopt Hogewoerd 13. Het jaar daarop duikt in het 'adresboek van Leiden' voor het eerst de firmanaam Hasselman & Pander op: "winkel in matten, kleeden en karpotten". Alhoewel Herman Hasselman van de Hogewoerd vertrokken is en ook niet meer ter sprake komt als winkelier of handelaar van de firma Hasselman & Pander, zal deze firmanaam toch tot 1985 als handelsnaam blijven bestaan.

In 1878 verhuist Dirk naar het Kort Rapenburg, zijn zoon Johannes neemt zijn plaats in op Hogewoerd 113. Dirk blijft nog wel vijf jaar in naam winkelier en handelaar voor de firma Hasselman & Pander. In 1881 verhuurt Dirk de panden Hogewoerd 113 en 115 en Kraaierstraat 11 aan

zoon Johannes voor een periode van 10 jaar. Later heeft Johannes de panden geërfd.

Nieuw pand

De zaken gaan voorspoedig en maken de bouw van een groot winkelpand mogelijk. In 1895 worden Kraaierstraat 11 en Hogewoerd 113 en 115 afgebroken om plaats te maken voor de nu nog bestaande winkel met bovenwoning. De voorspoed van Hasselman & Pander culmineert in 1907 in de aankoop van Breestraat 146 dat aansluit op Botermarkt 22 van A. Schnabel, "manufacturier en mantelmagazijnhouder". Breestraat 146 wordt onder toezicht van de architecten Jesse & Fontein verbouwd tot meubelmagazijn met een zeer moderne gevel in voornamelijk glas en ijzer. Het kantoor van de firma blijft voorlopig gevestigd op de Hogewoerd 115. Eveneens in 1907 wordt de firma uitgebreid met een nieuwe stoommeubelfabriek 'De Rijn' aan de Rijnkade 12. Evenals de winkel op de Breestraat wordt de fabriek ontworpen door architect Jesse.

De firma verhandelt in 1915 tapijten, gordijnstoffen, lino-leums, meubels en 'complete meubileringen'.

In 1918 wordt de firma opgericht als Naamloze Vennootschap "tot het handeldrijven in meubelen, tapijten, gordijnen enzovoort in den ruimsten zin genomen en het fabriceren van meubelen en zulks". De participanten in de vennootschap zijn Johannes Pander en zijn zoon Dirk. Een jaar later koopt de firma het aangrenzende pand op de Botermarkt, nr. 21-21a, een slagerij met woonhuis. Dit wordt vervolgens verbouwd tot het nieuwe kantoor van Hasselman & Pander in plaats van Hogewoerd 115.

In 1932 sterven zowel Johannes als Dirk Pander. De nieuwe directeur is Johan Kips, schoonzoon van Dirk Pander. Het bedrijf maakt onder invloed van de crisis zware tijden door: de fabriek aan de Rijnkade wordt verkocht. Dit verhoedt niet dat in 1937 tenslotte ook het winkelcomplex verkocht moet worden, aan de NV 's-Gravenhaagse Meubelfabriek, v/h

A.J. Mesker. Met enkele andere bedrijven - ook overgenomen door deze fabriek - vormen deze het Meskerconcern. In 1963 fuseert het Meskerconcern met H. Pander en zonen N.V. uit Den Haag. In 1985 wordt de 'NV Verenigde Meubileringsbedrijven Pander' failliet verklaard.

Zowel in bouwkundig als in sociaal-economisch opzicht is het pand Hogewoerd 113-115 voor de geschiedenis van Leiden van belang. De taakgroep selectie meent daarom dat plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst gerechtvaardigd is; de herinneringswaarde die het pand voor Leideners heeft kan daarin tot uitdrukking komen.

1987 Activiteiten rond het eerste lustrum van STIEL 1992

Tentoonstelling 'Kunst en Nijverheid in Leiden 1800-1950'

Zoals reeds in het vorige nummer van Stielz werd aangekondigd wordt in het kader van het eerste lustrum van STIEL een tentoonstelling georganiseerd. Het onderwerp van deze tentoonstelling is de visie van beeldend kunstenaars tussen 1800 en 1950 op techniek en bedrijf en mensen betrokken bij techniek en bedrijf, gesitueerd in Leiden of Rijnland. De tentoonstelling vindt plaats in de tentoonstellingszaal van het Leidse Gemeentearchief aan de Boisoetkade. De opening is op vrijdag 20 november 1992. De tentoonstelling zal duren tot en met zondag 20 december.

Beeldende kunst met als onderwerp techniek en daarin werkende mensen krijgt pas sinds kort in het kunsthistorisch onderzoek en in de musea meer aandacht. Nog steeds bestaan er verbazingwekkende vooroordelen en voorbehouden tegenover deze 'gewone' onderwerpen in de kunst. Het zijn dezelfde vooroordelen en voorbehouden waarop STIEL stuit in haar streven waardevolle bouwkundige monumenten van bedrijf en techniek in de Leidse binnenstad en daarbuiten voor sloop en verval te behoeden.

De kunst die zich richt op bedrijf en techniek is een historisch en internationaal verschijnsel dat in elk land zijn eigen ontwikkeling heeft gehad. In Engeland was Joseph Wright of Derby, geboren in 1734, de eerste professionele schilder die de geest van de Industriële Revolutie vastlegde. Dat deed hij in portretten van leden van de kring van Wedgwood en de eerste 'cotton lords' als Arkwright en Crompton. Nederland, dat naar verhouding later en in elk geval anders industrialiseerde dan de omringende landen, heeft vooral in de tweede helft van de vorige eeuw en in de eerste helft van deze eeuw niet alleen meer sociaal bewogen maar ook meer alert registrerende kunstenaars gekend. Zij weken drastisch af van het idealiserende en imposante beeld van de fabriek op de welbekende briefhoofden uit die tijd. Namen van Nederlandse schilders uit deze periode als Josselin de Jong en Herman Heyenbrock hebben sinds kort een bekendere klank gekregen. Herman Heyenbrock trekt nu ook in Duitsland de aandacht; zijn schilderijen van immense fabriekshallen zijn al wel vergeleken met werk van Pieter Saenredam.

Ook in Leiden en omgeving hebben kunstenaars, waaronder relatief veel fotografen, belangstelling gehad voor bedrijf en techniek als onderwerp. In de collecties van De Lakenhal, het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden en de Prentenverzameling van het Gemeentear-

chief blijkt verrassend veel van dit werk aanwezig te zijn. Belangrijk is o.a. een vroege impressie van Heyenbrock van een steenfabriek uit Leiderdorp, afkomstig uit de collectie van de Lakenhal. Daarnaast zal er een groot, dynamisch en bijna impressionistisch doek van dezelfde schilder te zien zijn, waarop Leidse fabrieksarbeiders in full swing aan het werk zijn met een autoclaaf voor het steriliseren van blikgroente. Verder zijn er uiteenlopende Leidse kunstenaars als Kamerlingh Onnes en Le Roy met tekeningen en ander werk vertegenwoordigd.

De tentoonstelling behoeft voor de veiligheid van de in bruikleen afgestane kunstvoorwerpen het nodige toezicht tijdens de openingsuren.

De openingstijden zijn dagelijks van 13.00 tot 17.00 uur, behalve op maandag. Er zijn dus 26 vrijwilligers nodig die elk één middag aanwezig willen zijn. Er wordt hierbij een beroep gedaan op werkgroepleden van STIEL en anderen. Aanmelding gaarne bij Robert Jan Hageman tel 126903 of overdag 120191 (Gemeentearchief Leiden).

Wandeling langs Leidse industriële monumenten

Een andere lustrumactiviteit is de organisatie van een wandeling langs industriële monumenten in Leiden. Bols Benelux, die zich via dochter Hartevelt & Zn, eertijds gevestigd aan de Langegracht in Leiden, verbonden voelt met het Leids industrieel erfgoed, sponsort de lustrumwandeling.

Dezevoert langs de top tien van de industriële monumenten waaronder ook het voormalige Hartevelt complex. Er komt een folder over de wandeling die wordt samengesteld door werkgroep lid Cor Smit t. De folder zal op ruime schaal gratis worden verspreid; in elk geval bij de andere lustrumactiviteiten zoals de tentoonstelling in het Gemeentearchief, de Studium Generale lezingen en verder o.a. via het gemeentelijke voorlichtingskantoor en andere passende kanalen.

De wandeling zal zo geredigeerd worden dat ze zelfstandig gemaakt kan worden, maar daarnaast zal tweemaal een wandeling onder begeleiding van Cor Smit worden aangeboden. Bij de begeleide wandelingen zal door STIEL getracht worden de bar in het Harteveltcomplex open te stellen.

Indien de openstelling van de bar inderdaad tot stand komt, zal door Bols een aantal flessen Hartevelt t ter beschikking worden gesteld, voor consumptie door de wandelaars.

Lustrumboek

De van ouds in Leiden gevestigde Drukkerij Groen b.v. steunt ons lustrum door het vervaardigen van een lijvig (128 bladzijden) lustrumboek geheel voor haar rekening te nemen. De oplage is voorlopig bepaald op 1000 exemplaren. Het lustrumboek besteedt aandacht aan diverse lustrumactiviteiten van STIEL.

Om te beginnen is daar 'Het beste uit Stielz', een keuze met foto's uit wat het kwartaalblad Stielz in de afgelopen 5 jaren heeft gebracht; vervolgens is er de geïllustreerde tentoonstellingscatalogus 'Kunst en Nijverheid in Leiden 1800-1950'. Het boek eindigt met 20 bladzijden inleidendes artikelen ter ondersteuning van de door de Rijksuniversiteit Leiden in samenwerking met STIEL te organiseren Studium Generale-lezingen over het industriële erfgoed. Deze lezingen zijn op 5, 12 en 19 november.

Lezing Dr. Barry Trinder

In het kader van bovengenoemde Studium Generale-lezingencyclus houdt Dr. Barry Trinder op 5 november a.s. een voordracht. Dr. Trinder is universitair docent industriële archeologie aan Birmingham University. Daarnaast is hij als hoofdmedewerker verbonden aan het Ironbridge Institute dat zich bezighoudt met onderzoek naar industrieel erfgoed.

Standaardlezing in voorbereiding

Er is al geruime tijd behoefte aan een standaard-STIEL-lezing over het Leidse industriële verleden. Het ziet er naar uit dat daar binnenkort in zal worden voorzien. Op basis van de tekst van een lezing die werkgroep lid Cor Smit enige maanden geleden in Zwolle heeft gehouden over de geschiedenis van Leiden als textielstad maakt hij een versie die kan dienen als standaardlezing voor STIEL. Deze is in de eerste plaats gericht op de geschiedenis van de industrie in Leiden, geïllustreerd aan de hand van wat daar nu nog van te zien is. Dit alles binnen een globaal aangeduid kader van stads- en regionale geschiedenis. De lezing, die ca. één uur duurt, is geschikt voor een algemeen geïnteresseerd publiek en wordt verluchtigd door 30 standaarddia's en 5 actuele dia's. Niek Bavelaar stelt deze diaset genummerd en 'foolproof' samen. De lezing zal in principe door elk werkgroep lid van STIEL gegeven kunnen worden. Naar verwachting is een en ander in september gereed zodat de samenstellers - en ook anderen - de standaardlezing al snel aan een praktische toets kunnen onderwerpen.

Filmcatalogus Leidse geschiedenis gepresenteerd op studiedag

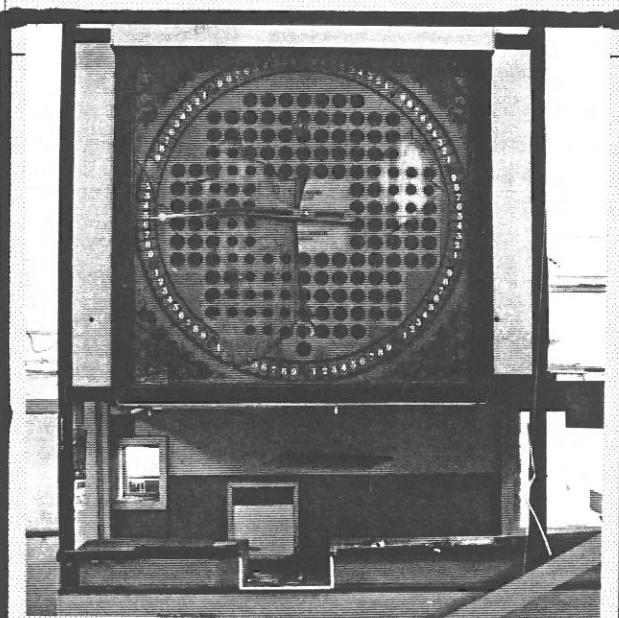
De Dirck van Eck-stichting, die zich bezighoudt met de sociaal-economische geschiedenis van Leiden, heeft een catalogus samengesteld met meer dan 400 films over Leiden. Op 16 mei j.l. werd het boekwerk gepresenteerd tijdens de studiedag over de Leidse geschiedenis in beeld en geluid 'Stadsbeeld in Beweging'.

De catalogus bevat alle tot nu toe bekende films over Leiden en de Leidenaars. Daarnaast zijn in het meer dan 200 pagina's dikke boekwerk tientallen titels van video- en geluidsbanden opgenomen. De catalogus bevat een beperkt aantal foto's en registers.

Het ochtendprogramma van de door de Dirck van Eck-stichting georganiseerde studiedag in het Volkshuis werd door enkele tientallen mensen bezocht. Instellingen die zich op een of andere manier met de Leidse geschiedenis bezighouden presenteerden zich door middel van lezingen, dia's en films. STIEL vertoonde voor slechts een handvol belangstellenden de film die Niek Bavelaar maakte over de Leidse meelfabriek, kort voordat deze in 1988 de poorten sloot.

's Middags werden in de grote zaal van het Volkshuis films vertoond over o.a. de Leidse gemeentereiniging kort voor de Tweede Wereldoorlog en over Leiden in de jaren zestig. Deze films, door ongeveer 200 bezoekers bekeken, waren daarmee duidelijk populairder dan het ochtendprogramma.

De catalogus is te bestellen bij de Dirck van Eck-stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden. De prijs bedraagt f 30,-.

Industrieel sterfgoed

De aan STIEL beloofde veilingklok van de voormalige groentenvelling is door randvandalen tot een sterfhuisconstructie omgevormd. De klok, met een diameter van 2,5 meter, is gemaakt in 1913. Tot 1929 deed zij dienst bij de oude veiling aan de Boommarkt. Een en ander betekent dat overdracht van de klok aan STIEL van de baan is. Fotograaf Niek Bavelaar was de man met de definitieve slopershamer nog juist voor.

Ontstaan en ondergang van N.V. De Leidsche Broodfabriek :

'Voedzaam, smakelijk en... niet klef'

"Een uit de hand gelopen proefdruk". Zo noemen de Leidse boekdrukhobbyisten E.W. Boissevain en R.V. Fakkelt hun boekje met herdrukken van krantenadvertenties uit de oorlogsjaren van de voormalige Leidsche Broodfabriek. De eerste druk is inmiddels uitverkocht. Via via kregen de drukkers het verzoek een afdruk te maken van op een rommelmarkt gekochte cliché's. "Blijken 't beeldschone cliché's voor de vervaardiging van stypen voor krantenadvertenties uit 1941 te zijn," schrijven de twee in de verantwoording. De drukkers togen aan het werk en na enige tijd verscheen een handgezet boekje waarin de tien cliché's uit de oorlogsjaren werden afgedrukt. Bij iedere advertentie komt de reclamekreet terug waaraan het boekje zijn titel ontleent: "Brood van de L-B-F... Voedzaam, smakelijk en niet klef."

Oorlog

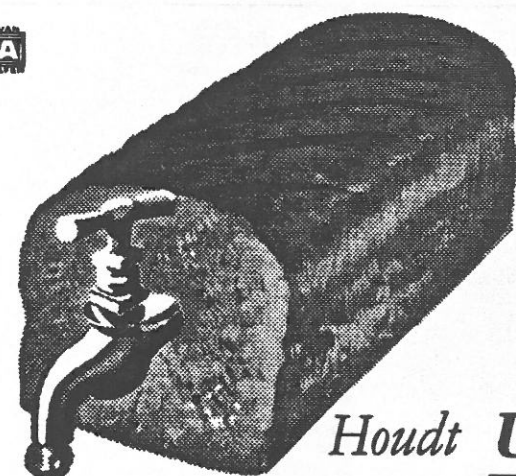
Ondanks - of misschien juist dankzij - de oorlogsjaren was humor de toenmalige reclamemakers niet vreemd. Een affiche toont een brood waaruit een druppende kraan steekt, met de tekst: "Houdt U van 'klef' brood? Van dat brood, waar je om zoo te zeggen, 'n kraan op moet zetten? Probeer anders eens 'n brood van de L.B.F. - elken dag lekker gaar gebakken, steeds even smakelijk en voedzaam!"

De Leidsche Broodfabriek had in de oorlog vier filialen waar brood werd verkocht: Kort Rapenburg 16, Morschstraat 53, Mare 8 en Korevaarstraat 51. Zo'n zelf afgehaald brood "is bovendien 'n cent per 800 gram goedkoper dan bezorgd!", zoals een advertentie meldt. Het bezorgen van brood was in 1941 nog een algemeen voorkomende praktijk, die pas in de jaren zeventig zou verdwijnen. "Roep even een bezorger aan. Zij komen door de heele stad, " probeert een ander affiche dan ook potentiële kopers te verleiden. Schaarste aan voedsel en andere produkten was al in de eerste oorlogsjaren voelbaar, zo blijkt uit een van de prenten. "Goed brood bakken is lang niet ieders werk. Vooral tegenwoordig! Onze bakkers zijn echter niet voor een kleintje vervaard, want nu slaagden zij er weer in een nieuwe soort te maken uit een mengsel van zuivere tarwe en rogge, dat wij daarom 'korenbrood' noemden. " En weer een andere tekst meldt: "De Leidsche broodeters zijn tevreden over het 'korenbrood' dat ze van de L.B.F. op hun bonnen krijgen!"

Broodfabriek

In twee (te) korte hoofdstukjes worden summier twee periodes uit de geschiedenis van de LBF behandeld. De eerste 25 jaar van de in 1866 opgerichte fabriek worden beschreven door Anton Luns. De fabriek aan de Mare blijkt na een kwart eeuw met 47 personeelsleden goed te draaien. Ter illustratie wordt een commissaris van de LBF uit het jubileumboekje van 1891 geciteerd: "Ik meen gerechtigd te zijn uit het medege-

deelde het gevolg te mogen trekken, dat de Vennootschap na 25 jaren in bloeiende toestand verkeert en dat het Bestuur steeds heeft voldaan aan de verplichting, die het zich bij de oprichting der Vennootschap voorstelde: om goed en goedkoop brood te leveren. " Helaas ontbreekt de volgende 75 jaar van de geschiedenis. Het tweede hoofdstukje, van de hand van Elizabeth Graanoogst, begint bij het honderdjarig bestaan van de LBF in 1966. Ook dan doet de fabriek het nog goed; dagelijks voorziet zij 15.000 gezinnen in Leiden en omstreken van brood, terwijl de directie fors wil investeren in automatisering. Die automatisering blijkt echter in

Houdt U
van „klef“ brood?

Van dat brood, waar je om zoo te zeggen, 'n kraan op moet zetten? Probeer anders eens 'n brood van de L.B.F. - elken dag lekker gaar gebakken, steeds even smakelijk en voedzaam!

Dagelijks doorkruisen onze bezorgers de stad: neem bij hen eens een brood op proef of haal het in een onzer filialen.

Brood van de L-B-F...
Voedzaam, smakelijk
en... niet klef!

N.V. DE
LEIDSCH

BROODFABRIEK

TEL. 20036

FILIALEN:

Kort Rapenburg 16 - Morschstraat 53 - Mare 8 - Korevaarstraat 51

het midden van de jaren zeventig tot een grote overcapaciteit te leiden op de Nederlandse broodmarkt. Het Meneba-concern, sinds 1965 eigenaar van de LBF, besluit de fabriek te sluiten. Op 28 mei 1975 wordt om drie uur 's nachts het laatste King Corn brood gebakken.

Uitverkocht

'Niet klef' is inmiddels uitverkocht, maar de drukkers sluiten niet uit dat ze bij grote belangstelling een tweede druk zullen uitbrengen. Hopelijk wordt dan een extra hoofdstukje toegevoegd, waarin de complete geschiedenis van de LBF uit de doeken wordt gedaan. Maar dat is dan ook het enige manco aan dit prachtig uitgevoerde document van een voor veel Leidenaars herkenbaar stukje hedendaagse geschiedenis.

Eric-Jan Weterings

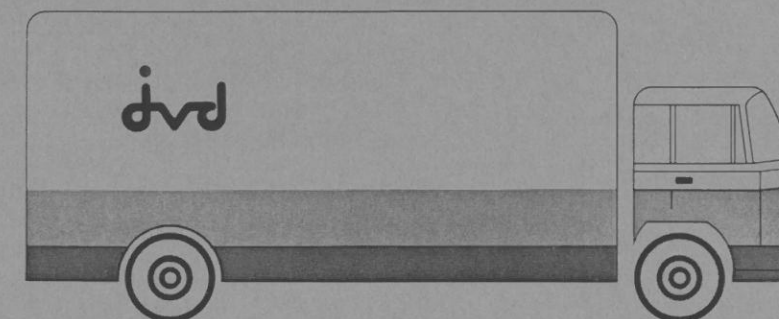
'Niet klef' verscheen bij Pers no. 14, p/a Kennedylaan 14, 2324 ER Leiden.

Als eerbetoon aan Reinoud van Gulick nog eenmaal het oude logo

De activiteiten rond het eerste lustrum van STIEL worden mede mogelijk gemaakt door ondersteuning door de volgende bedrijven en instellingen:

- Anjerfonds
- Bouw- en aannemingsbedrijf Meerburg bv
- Dirck van Eck-stichting
- Directie Culturele Zaken van de Gemeente Leiden
- Directie Economische Zaken van de Gemeente Leiden
- Drukkerij Groen bv
- Gemeentearchief Leiden
- Kamer van Koophandel Rijnland
- Koninklijke Sanders B.V.
- LVI Vereniging voor Ondernemingen
- Stichting Gravin M.O.A.C. van Bylandtfonds
- TRN Groep Leiden

ERKENDE
VERHUIZERS

jan van duuren & zn bv

Admiraal Banckertweg 6, Postbus 591, 2300 AN Leiden - Holland
Telefoon 071 - 22 59 99, Telex 3 07 77, Fax 071 - 21 62 66